

УДК 37.173.3.097

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2025.2.23>

Анастасія ЛАХТЮК

здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 016 Спеціальна освіта, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська область, Україна, 43025

ORCID: 0009-0006-0423-9862

Людмила СТАСЮК

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Волинська область, Україна, 43025

ORCID: 0000-0002-8384-9696

Бібліографічний опис статті: Лахтюк, А., Стасюк, Л. (2025). Створення толерантного інклюзивного середовища у закладі загальної середньої освіти. *Acta Paedagogica Volyniensis*, 2, 168–173, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2025.2.23>

СТВОРЕННЯ ТОЛЕРАНТНОГО ІНКЛЮЗИВНОГО СЕРЕДОВИЩА У ЗАКЛАДІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізовано психолого-педагогічну літературу стосовно ролі поняття «толерантність» у інклюзивному середовищі. Розкрито суть поняття «толерантність» та його основні психологічні та педагогічні аспекти (структура, функції та етапи формування). На основі аналізу наукових статей та власних досліджень розглянуто теоретичні та практичні аспекти створення толерантного інклюзивного середовища у закладі загальної середньої освіти. Проаналізовано ключові педагогічні умови, необхідні для ефективної інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в учнівський колектив. Окреслено основні напрямки діяльності педагогів щодо створення толерантного інклюзивного середовища для всіх учасників освітнього процесу. Окреслено роль батьків у налагодженні толерантних відносин учнів у класному колективі. Науковці розглядають доречність розмежування прояву толерантності до будь-якої людини (до Іншого), яка відрізняється зовнішністю, психологічними особливостями, способом життя, національністю, расою, віросповіданням, ін., та інтолерантності – до її аморальних вчинків. Зазначено, що межею толерантності є порушення людиною норм загальнолюдської та суспільної моралі.

Результати дослідження узагальнено у висновку, що оскільки феномен толерантності аналізується в різних науках, й існує досить значна кількість тлумачень цього поняття, варто визнати його складний, комплексний характер і залежність не лише від конкретної науки та соціальної ситуації її розвитку, а також розуміння науковцями важливості цього феномену для існування і розвитку суспільства і цивілізації в цілому. Зроблено висновок, що толерантність – це властивість особистості, що проявляється у доброзичливонеупередженому ставленні до інших людей, які можуть відрізнятися за будь-якими ознаками, як до рівних у всьому, які мають право на власну систему життєвих цінностей, принципів і світогляд та свободу обирати свій спосіб життя та досягнення щастя і не чинять моральне зло іншій людині.

Ключові слова: інклюзивна освіта, толерантність, освітнє середовище, педагогічна взаємодія, безбар'єрність, діти з особливими освітніми потребами.

Anastasia LAKHTYUK

Student of higher education of the second (master's) level of higher education, specialty 016 Special education, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli Ave, Lutsk, Volyn region, Ukraine, 43025

ORCID: 0009-0006-0423-9862

Lyudmyla STASIUK

Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor at the Department of Special and Inclusive Education, Lesya Ukrainka Volyn National University, 13 Voli Ave, Lutsk, Volyn region, Ukraine, 43025

ORCID: 0000-0002-8384-9696

To cite this article: Lakhtyuk, A., Stasiuk, L. (2025). Stvorennia tolerantnoho inkluzyvnogo seredovyshcha u zakladi zahalnoi serednoi osvity [Creating a tolerant inclusive environment in general secondary education institutions]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 2, 168–173, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2025.2.23>

CREATING A TOLERANT INCLUSIVE ENVIRONMENT IN A GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTION

The article analyzes the psychological and pedagogical literature on the role of the concept of «tolerance» in an inclusive environment. The essence of the concept of «tolerance» and its main psychological and pedagogical aspects (structure, functions and stages of formation) are revealed. Based on the analysis of scientific articles and own research, the theoretical and practical aspects of creating a tolerant inclusive environment in a general secondary education institution are considered. The key pedagogical conditions necessary for the effective integration of children with special educational needs into the student body are analyzed. The main areas of activity of teachers in creating a tolerant inclusive environment for all participants in the educational process are outlined. The role of parents in establishing tolerant relationships between students in the classroom is outlined.

The scholars propose to distinguish tolerance to any person (to Other), who differs in appearance, psychological characteristics, lifestyle, nationality, race, religion, etc., and intolerance to their immoral actions. The violations of the norms of universal human and public morality are the limit of tolerance.

The study results are generalized in the conclusion that since the phenomenon of tolerance was analyzed in different sciences, and there were quite a large number of interpretations of this concept, it is worth admitting its complicated, complex nature, dependence on a specific science and social situation of its development, and the importance of this phenomenon for the existence and development of society and civilization as a whole. The article concludes that tolerance is a personal trait manifested in a well-disposed and unprejudiced attitude to another person, who could differ in any way, as to an equal personality, who has the right to their own system of life values, principles and world outlook and freedom to choose their way of life and achieve happiness but does not commit moral evil to another person.

Key words: inclusive education, tolerance, educational environment, pedagogical interaction, barrier-free, children with special educational needs.

Актуальність проблеми. У контексті інтеграції України у світову спільноту виховання сучасної молоді у дусі толерантності набуває важливого значення. Виховання підростаючого покоління свідомим та мислячим має стати заporукою миру в світі.

Без усвідомлення важливості толерантних відносин та налагодження їх між людьми ми можемо втратити молоде покоління. Теперішні реалії життя дуже впливають на розвиток свідомості дітей, вміння спілкуватися між собою та вирішувати ситуації мирно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній педагогічній науці та практиці значна увага приділяється проблемам інклюзії та формування толерантного освітнього середовища. Аналіз науково-педагогічної літератури свідчить про наявність різноманітних підходів до реалізації інклюзивної освіти, що базується на принципах рівності, поваги до різноманіття, забезпечення права кожної дитини на якісну освіту.

Поняття толерантності, толерантного ставлення в учнів до дітей з особливими освітніми потребами відстежується у працях багатьох вітчизняних вчених-педагогів (В. Бондар,

В. Гончаров, О. Савченко, В. Синьов, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська). Проблематику інклюзивного навчання та його інтеграції в освітній простір активно вивчали численні науковці, серед яких варто згадати А. Колупасєва, І. Іванова, О. Столяренко, А. Шевчук, О. Савченко, Д. Шульженко, К. Островська та інші, активно вивчають питання інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в систему загальної середньої освіти, а також аспекти їх реабілітації та адаптації до соціального середовища.

Питання толерантної взаємодії учнів в інклюзивному освітньому середовищі було предметом наукових досліджень таких учених, як О. Василенко, В. Вінс, О. Гаврилов, Т. Ілляшенко, Л. Іскра, Р. Попелюшко, Т. Садкова, Л. Тарабасова, С. Томчук та інших. Вони проаналізували ключові аспекти формування доброзичливих і поважних стосунків між дітьми з освітніми потребами.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та практичне укладання системи роботи зі створення толерантного інклюзивного середовища у закладі загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Толерантність – це «одна з якостей особистості,

завдяки якій людина здатна визнавати права інших, приймати рівноправність, розуміти потреби інших, вступати в діалог з будь-якими людьми, при цьому розуміючи їх і, одночасно, зберігаючи свою особисту позицію» (Кулаков, 2021, с. 207).

У педагогічній науці толерантність розглядається як особистісна якість, що виявляється у здатності сприймати інших такими, якими вони є, будувати взаємини на основі взаємоповаги, згоди та взаєморозуміння. Вона включає в себе визнання рівності, пошук спільної мови, а також відмову від нав'язування власної думки чи переваги над іншими.

Спираючись на компоненти структури толерантності, науковці вирізняють такі функції толерантності:

- мотиваційна – спонукає прийняти багатоманітність дійсності, сприйняти індивідуальність іншої людини, включає інтерес до позицій інших людей, прагнення до розширення контактів, діалогів, до конструктивної взаємодії з оточуючими;

- інформаційна – дозволяє отримати повноцінну інформацію про думки, позиції, ставлення інших людей, про ситуацію у різних ракурсах;

- регулятивна – впливає на встановлення і підтримання взаємин з оточуючими, дозволяє їх поглиблювати та стабілізувати;

- адаптивна – дозволяє пристосовуватись до нових умов діяльності, до своїх партнерів, сформувати стійке позитивне ставлення до співпраці (Дуткевич, 2010, с. 289).

У Декларації принципів толерантності – толерантність визначено як «повагу, прийняття і правильне розуміння великого розмаїття культур світу, форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань». Толерантність, як одна з ключових демократичних цінностей із соціальними витокami, не виникає миттєво – вона розвивається системно і систематично. Її становлення є тривалим і багатограним процесом, що охоплює послідовні етапи:

- ознайомлення з особою або групою, з якою встановлюються стосунки;

- формування позитивного образу цієї особи чи групи;

- налагодження комунікації через обмін думками, під час якого виявляються спільні риси й відмінності;

- досягнення згоди щодо поваги до різноманіття та унікальності (етнічної, культурної, гендерної чи особистісної), а також визначення правил спілкування та співпраці;

- побудова продуктивних стосунків, які передбачають перехід від пасивного співіснування до активної взаємодії та співробітництва.

Проблемами організації навчання і виховання, психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронату дітей з особливими освітніми потребами розглядаються з позиції психологічних, педагогічних, організаційно-методичних вимог щодо організації роботи з такими дітьми. У своїх роботах науковці дійшли висновку, що робота з дітьми з особливими освітніми потребами має бути спрямована на організацію цілеспрямованої підтримки через надання психологічної, соціальної допомоги всім учасникам навчально-виховного процесу.

Сучасна українська освіта перебуває на етапі розширення своїх завдань, адже інклюзивне навчання передбачає активне залучення осіб з інвалідністю до закладів загальної середньої освіти різних форм. У зв'язку з цим, поряд із традиційними функціями освіти – пізнавальною, дидактичною, професійно-орієнтованою та комунікативною – особливого значення набувають її аксіологічна та психологічна складові, а також функції, що сприяють самореалізації та соціальній інтеграції особистості (Легусова, 2020, с. 185).

Шляхи реалізації толерантності у вихованні розроблено у педагогіці толерантності – «педагогіці співробітництва», «педагогіці успіху», «педагогіці діалогу», «педагогіці не насилля» (Ш. Амонашвілі, І. Волков, Є. Ільїн, С. Лисенкова, В. Сухомлинський та ін.), за якими досягнення позитивних результатів у вихованні дітей можливо за умови врахування їхніх інтересів, надання їм права вільного вибору, чуйного та адекватного ставлення до них.

Інклюзивна освіта – це також процес надання освітніх послуг молоді з особливими освітніми потребами, що забезпечує їхнє право на отримання вищої освіти зі створенням у закладах професійно-технічної, вищої освіти умов, адаптованих до їхніх потреб і можливостей (Колупаєва, 2023, с. 213).

Освіта дітей з особливими потребами базується на ідеях рівноправності та поваги до кожної особистості, визнаючи унікальну цінність кожної дитини як невід'ємної частини суспільства. Одним із головних напрямів сучасного освітнього реформування в Україні, закріплених у Законі України «Про освіту», є створення належних умов, які гарантують рівні можливості для здобуття освіти особам з особливими освітніми потребами. Система організації толерантного інклюзивного середовища у закладі загальної середньої освіти є комплексом взаємопов'язаних елементів, спрямованих на забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх учнів з урахуванням їхніх індивідуальних потреб (Терещук & Бутузова, 2024, с. 204).

О. Волошина толерантність розглядає як «терпиме ставлення, повагу, сприйняття та розуміння інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної приналежності; інших поглядів, характерів, звичок; різних культурних груп чи їхніх представників, різноманітних форм самовираження та самовиявлення людської особистості» (Волошина, 2007, с. 208).

Розвиток толерантного середовища відбувається поступово у процесі навчання та виховання. Для ефективного включення дітей з особливими освітніми потребами до колективу однолітків важливо створювати відповідні умови, що сприятимуть їхній інтеграції.

У педагогіці «умова» – це обставина, фактор та сукупність заходів, що впливають на ефективність функціонування педагогічної системи. Педагогічні умови – це сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів, прийомів, засобів педагогічної діяльності (Хриков, 2011, с. 13). Сучасний педагог, який працює з дітьми, що мають порушення психофізичного розвитку, повинен володіти такими рисами, як доброта, терплячість, емпатія і бажання підтримати. Розвиток толерантності починається з прикладу самого вчителя, адже саме він закладає моральні орієнтири та демонструє повагу до дітей з інтелектуальними порушеннями, що є необхідною складовою професійної компетентності педагога.

Базовою засадою інклюзивної освіти є забезпечення рівного ставлення до всіх учнів, з одно-

часним створенням сприятливих умов для тих із них, котрі мають особливі освітні потреби. Головний принцип інклюзивної освіти полягає в тому, щоб педагоги поважали і цінували особливості та відмінності у межах учнівської громади (Бондар, 2011, с. 11).

На нашу думку, вчитель є ключовою фігурою у толерантному інклюзивному середовищі. Він володіє вміннями налагоджувати діалог, конструктивно вирішувати конфлікти, формувати критичне мислення у здобувачів освіти, поважати різні точки зору, чітко висловлювати власні переконання та відсторонюватися від агресії. Крім того, педагог активно залучає здобувачів початкової освіти і батьків до спільного прийняття рішень, сприяючи партнерській взаємодії в навчально-виховному процесі.

У своїх дослідженнях С. Русова постійно нагадувала педагогам про необхідність врахування індивідуальних особливостей дітей. Образно порівнюючи дітей із кущами в саду, вона підкреслює, що як серед розмаїття кущів немає двох однакових, так і всі діти різняться між собою почуттями, думками, характерами, здібностями. Педагогічні працівники та батьки мають знати своїх вихованців різнобічно, розвивати їхні духовні та фізичні сили (Психологічний супровід інклюзивної освіти..., 2017, с. 80).

У дітей з ООП зазвичай спостерігаються порушені комунікативні зв'язки, а відтак проявляється соціально-комунікативна недостатність. Подолати нездатність до взаємодії без спеціально організованого освітнього середовища та цілеспрямованих заходів втручання практично неможливо.

Необхідно забезпечити специфічні механізми для соціального інтегрування дитини з ООП в інклюзивному класі, де вона усвідомлюватиме та прийматиме усталені ціннісно-нормативні установки колективу та оптимальні моделі взаємодії.

Як показало анкетування, здобувачі освіти, які навчаються в класі з інклюзивним навчанням не знають, хто такі діти, які мають певні особливості розвитку та як потрібно з ними спілкуватися. До них ставляться по-різному (просто не спілкуються, можуть не звертати на них увагу, ігнорувати, цькувати). Це призводить до того, що особливі діти почувають себе відстороненими від класного колективу.

Педагогічний колектив закладу загальної середньої освіти повинен підібрати такі методи та форми роботи, які налагоджують толерантні відносини між усіма здобувачами освіти. Уся система освітньо-виховної діяльності та всі педагогічні інструменти певною мірою сприяють розвитку толерантності в учнів. Виховання цієї якості спирається на глибоке розуміння педагогом індивідуальних особливостей дітей, характеру їх взаємин і того, як це проявляється у поведінці.

Проаналізувавши конкретну ситуацію педагоги добирають найбільш дієві підходи до формування толерантності, визначення змісту і напрямів відповідної роботи. Варто пам'ятати, що основою толерантності є розвиток гуманних, доброзичливих стосунків між людьми. Це реалізовується під час навчання, так і під час позакласної діяльності через цілісну систему взаємодії в класному та шкільному колективі.

Як показала практика, щоб побачити реальну картину, яка відбувається у класі, можна запропонувати дітям розв'язати педагогічні ситуації. Це покаже педагогу як діти можуть себе поводити виконуючи певні ролі за тих чи інших обставин.

На нашу думку, важливо проводити зі здобувачами освіти бесіди, де розповідати про певні особливості дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Дуже дієвою формою є проведення тренінгів, які вчитимуть взаємодії з дітьми з інтелектуальними порушеннями. Згуртуванню дітей сприяють тематичні дні, наприклад день поширення інформації про розлади аутистичного спектра, про дітей з порушенням слуху або зору, дітей із синдромом Дауна та інші. Це допоможе більше дізнатися про дітей, які від них відрізняються та навчити сприймати їхні особливості.

Колективний квест є цікавою формою організації навчання. Під час їхнього проведення кожна дитина може проявити себе на певній зупинці маршруту. Діти вчать слухати думки своїх однолітків і знаходити спільне рішення для виконання завдання. Це, у свою чергу, сприятиме формуванню толерантних відносин між ними. Важливим під час проведення квестів є спільне переміщення дітей від однієї зупинки до іншої. Наприклад, можна під музику пересуватися у вигляді потяга, де всі тримаються за руки. Це сприятиме тому,

що діти будуть вчитися дисциплінованості та зосередженості у роботі.

Виховна цінність спільної діяльності значно зростає, коли вона носить творчий, креативний характер, як підкреслюють Ю. Азаров, Р. Вайнола, І. Зязюн, Л. Лузіна, Н. Ничкало, С. Сисова. Саме колективна творча робота сприяє розвитку толерантності у дітей, особливо якщо в процесі вони здобувають досвід співпраці на основі поваги, взаєморозуміння та партнерства – як із педагогом, так і між собою.

Щоб дитина почувалася емоційно безпечно та змогла успішно налагоджувати стосунки з однолітками, вчитель повинен створювати умови, які дозволяють дітям підтримувати одне одного, самостійно приймати рішення, відкрито висловлювати свої думки, при цьому з повагою ставлячись до інших.

Важливим аспектом толерантного середовища є комунікації між учасниками освітнього процесу. У багатьох закладах освіти навчаються діти, які мають порушення слуху. Практика показала, що багато дітей цікавляться мовою жестів. Можна проводити курси, факультативи з вивчення жестової абетки. Це сприятиме тому, що учні будуть вчитися спілкуватися з своїми особливими однокласниками.

Ще однією важливою передумовою формування толерантності в учнів є налагодження взаємодії з батьками. Дослідження показують, що батьки дітей з типовим розвитком нерідко скептично ставляться до інклюзивної освіти. У них виникає побоювання, що основна увага вчителя буде приділятися дітям з особливими освітніми потребами, що може негативно вплинути на рівень навчання інших учнів. І досі трапляються випадки, коли на дитячому майданчику з'являється дитина із синдромом Дауна, і батьки дітей з нормотиповим розвитком забирають своїх дітей, демонструючи цим неприйняття й відсутність поваги до «інакшого». Тому дуже важливо, щоб у разі зарахування до класу дитини з психофізичними порушеннями, педагогічний працівник разом із адміністрацією школи завчасно провели роботу з батьками. Це можуть бути тренінги, тематичні заходи, збори, під час яких слід обговорити питання інклюзії, пояснити її значення та користь у суспільстві. Батьки мають усвідомити, що інклюзивне навчання важливе не лише для дітей з особливими потребами, а й для розвитку

емпатії, поваги та моральних якостей у їхніх власних дітей, саме дорослі слугують прикладом для наслідування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи результати проведеного дослідження можна стверджувати, що створення толерантного інклюзивного середовища в закладах загальної середньої освіти є багатограним процесом. Забезпечення необхідних умов, професійна під-

готовка кадрів та активна співпраця всіх учасників освітнього процесу сприяють формуванню середовища, в якому кожна дитина відчуває себе потрібною та має можливість реалізувати свій потенціал.

На нашу думку, питання налагодження взаємин між усіма учасниками освітнього процесу в умовах інклюзивного навчання залишається актуальним і вимагає глибшого наукового вивчення та подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар В. Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен. *Рідна школа*. 2011. № 3. С. 10–14.
2. Волошина О. В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі : Дис. канд. пед. наук. Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2007. 197 с.
3. Дуткевич Т. В. Особливості соціально-перцептивного образу міжособистісного конфлікту. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 8. С. 288–297
4. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзія: покроково для педагогів : навчально-методичний посібник. Київ, 2023. 232 с.
5. Легусова У. Багатовекторність системи інклюзивного навчання у закладі загальної середньої освіти. *Актуальні проблеми теорії та практики інклюзивного навчання в закладах освіти* : кол. монографія. Чернівці : Технорук, 2020. С. 181–190.
6. Психологічний супровід інклюзивної освіти : метод. рек. / Бісікало Л. Г. та ін. ; за заг. ред. А. Г. Обухівської. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 92 с. URL: <https://surl.lu/fbhqib>
7. Русова С. Ф. Теорія педагогіки на основі психології. *Вибрані педагогічні твори* : у 4 кн. / за ред. Є. І. Коваленко. Чернівці : КП «Чернігівські обереги», 2009. Кн. 3. С. 8–144.
8. Терешук А., Бутузова Л. Маркери толерантного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами (ООП). *Materials XXV International scientific and practical conference «Current Trends in the Development of Scientific Research in Today's Conditions» (May 29–31, 2024) Florence, Italy*. International Scientific Unity, 2024. P. 202–206. URL: <https://surl.li/fajdrd>
9. Хриков Є. М. Педагогічні умови в структурі наукового знання. *Шлях освіти*. 2011. № 2. С. 11–15.

REFERENCES:

1. Bondar, V. (2010). Inkluzivne navchannia yak sotsialno-pedahohichniy fenomen [Inclusive education as a socio-pedagogical phenomenon]. *Ridna shkola*. 3, 10–14. (in Ukrainian)
2. Voloshyna, O. V. (2007). *Pedahohichni umovy vykhovannia tolerantnosti u pidlitkiv starshoho viku v pozaklasnii roboti* [Pedagogical conditions for cultivating tolerance in older adolescents in extracurricular activities] [Dys. kand. ped. nauk. Vinnytskyi derzh. pedahohichniy un-t im. Mykhaila Kotsiubynskoho]. (in Ukrainian)
3. Дуткевич, Т. В. (2010). Osoblyvosti sotsialno-pertseptyvnoho obrazu mizhosobystisnoho konfliktu [Features of the socio-perceptual image of interpersonal conflict]. *Problemy suchasnoi psykholohii*. 8, 288–297. (in Ukrainian)
4. Kolupaieva, A. A. & Taranchenko, O. M. (2023). *Inkluziia: pokrokovy dlia pedahohiv* [Inclusion: a step-by-step guide for educators]. Kyiv. (in Ukrainian)
5. Lehusova, U. (2020). Bahatovektornist systemy inkluzyvnoho navchannia u zakladi zahalnoi serednoi osvity [Multi-vector nature of the inclusive education system in a general secondary education institution]. *Aktualni problemy teorii ta praktyky inkluzyvnoho navchannia v zakladakh osvity* (pp. 181–190). Chernivtsi: Tekhnoruk. (in Ukrainian)
6. Bisikalo, L. H., Zadorozhnia, O. H., Zhuk, T. V., Illiashenko, T. D., Kamenshchuk, T. D., Kopchynska A. S., ... Yakymchuk, H. V. & Obukhivska, A. H. (Eds) (2017). *Psykhologichniy suprovod inkluzyvnoi osvity* [Psychological support for inclusive education]. Kyiv: UNMTs praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty. Retrieved from <https://surl.lu/fbhqib> (in Ukrainian)
7. Rusova, S. F. & Kovalenko, Ye. I. (Eds). (2009). *Teoriia pedahohiky na osnovi psykholohii* [Theory of pedagogy based on psychology]. *Vybrani pedahohichni tvory: u 4 knyakh*, 3 (pp. 8–144). Chernihiv: KP «Chernihivski oberehy». (in Ukrainian)
8. Tereshchuk, A. & Butuzova, L. (2024). Markery tolerantnoho stavlennia do ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy (OOP) [Markers of tolerant attitude towards children with special educational needs (SEN)]. *Materials XXV International scientific and practical conference «Current Trends in the Development of Scientific Research in Today's Conditions» (May 29–31, 2024), Florence, Italy* (pp. 202–206). International Scientific Unity. Retrieved from <https://surl.li/fajdrd> (in Ukrainian)
9. Khrykov, Ye. M. (2011). Pedahohichni umovy v strukturі naukovoho znannia [Pedagogical conditions in the structure of scientific knowledge]. *Shliakh osvity*. 2, 11–15. (in Ukrainian)